

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ, ԿՐՈՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐԹԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Նախնադարյան նյութական արտադրության, սոցիալ-տնտեսական ու պատմական հարաբերությունների առաջադիմությանն առընթեր ծագում, զարգանում ու կատարելության է հասնում նաև տեղաբնակ ցեղերի հոգևոր կյանքը՝ գաղափարաբանությունը, կրոնն ու արվեստը՝ նախադասակարգային մշակույթի կարևորագույն այն բաղադրիչները, որոնց հիման վրա մ. թ. ա. I հազարամյակում, փոխադարձ կապի ու առընչության մեջ ձևավորվեցին նախ ուրարտական և ապա վաղ հայկական մշակույթի բարդ ու գեղեցիկ կառույցները:

Հին քարեդարյան մշակույթի նախասկզբնական զարգացման հարյուր հազարամյակների ընթացքում կենդանական աշխարհից հազիվ հեռացած մարդը շուներ հավատալիք, պաշտամունք, կրոն ու արվեստ: Սրանց սաղմերը ձևավորվեցին միայն հին քարի դարի մուսոյերյան փուլի վերջում, մեզանից մոտավորապես 50—35 հազար տարի առաջ, մայրական տոհմական համայնքի գոյության պայմաններում:

Մայրական համայնքի արյունակցական զորեղ կապերը, համատեղ բնակությունն ու միասնական կենսագործունեությունը, կին-մոր շաղկապող դերը և շատ այլ հանգամանքներ ծնում են տոհմի ընդհանուր ծագման ու միասնության գաղափարը, որը դառնում է նախնադարի գերիշխող ու ղեկավարող սկզբունքներից մեկը: Մարդու առաջացման, կյանքի, մահվան, տոհմի ծագման ու ձևավորման իրական պատճառների ու հանգամանքների բարդությունը. հեռավոր նախնիների անհայտությունը, սերունդների հարատևումը և շատ այլ հանգամանքներ առաջ են բերում այն պարզունակ գաղափարը, թե տոհմը գոյություն է ունեցել ի սկզբանե անտի և սերել է իրենից առաջ գոյություն ունեցող որևէ կենդանուց: Նախամարդու հասկացողությամբ կենդանին այնքան էլ չէր տարբերվում իրենից և այժմ էլ հետամնաց որսորդների շատ ցեղեր տոտեմ կենդանիներին «եղբայրներ ու քույրեր» են անվանում, «հյուրասիրում» են նրանց, ջանում են «սիրաշահել» ու քափել մեղքերը նրանց նկատմամբ: Ահա այս ճանապարհով, սակավ առ սակավ, ձևավորվում է տոտեմիզմը՝ կրոնական մտածողության ամենավաղ ձևերից մեկը, որը կոչված էր այնքան մեծ դեր խաղալու նախնադարի հոգևոր կյանքում: Տոտեմիզմի համաձայն յուրաքան-

չյուր տոհմ սերում է որոշակի տոտեմ-կենդանուց, բույսից կամ առարկայից: Տոտեմ կենդանիները սրբացվում, պաշտվում էին, իսկ տոհմական համայնքները կոչվում էին պաշտվող կենդանու անունով: Հայոց ազգագրության ու բանահյուսության մեջ տոտեմիզմի շատ վերապրուկներ են պահպանվել: Նույնիսկ XX դարի սկզբներին Վանի, Մշո, Սղերդի և այլ վանքերում պահվում էին արու և էգ գոմեշներ, ցուլեր, կովեր, որոնք պաշտվում էին ամբողջ ժողովրդի կողմից¹: Բաղդատելով այս տվյալները անձնանունների ու տեղանունների հետ. Սամվելյանը գալիս է այն եզրակացության, որ նախնադարյան Հայաստանում, բացի կովի, ցուլի, գոմեշի տոհմերից, կարող էին գոյություն ունենալ նաև թռչունների ու միջատների անունների հետ կապված տոհմեր:

Մուստյերյան տոհմական համայնքի ձևավորման ընթացքում հետզհետե ձևավորվեց մեռյալների ու նախնիների պաշտամունքը: Պատահական չէ, որ այդ ժամանակաշրջանին են վերաբերում առաջին դամբարանային հուշարձանները: Միջին Ասիայի Թեշիկ-Թաշ ալրում հայտնաբերված երեխայի մի դերեզմանում աճյունը զետեղված էր այծի եղջյուրներից կազմված շրջանակի մեջ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, որ ենթադրել է տալիս մեռյալների ոգիների կապը արևի և լուսատուների հետ²:

Ավելի ուշ՝ ազիլյան շրջանում, նախնիների պաշտամունքը լիովին ձևավորվեց և ստացավ մոտավորապես այն բնույթը, որն այժմ դիտվում է հետամնաց ցեղերի ազգաբանության մեջ³: Այս պաշտամունքի էությունն այն է, որ ազիլյան մարդիկ սրբազան քարայրներում պահում-պահպանում էին իրենց նախնիների ոգիները խորհրդանշող աստղային կամ մարդկային պատկերներով նախաշաղարդված կլոր գետաքարեր և նրանց հրաշագործ ունակություններ էին վերագրում: Հայաստանում Ազիլյան շրջանի հոգևոր մշակույթի նման հուշարձաններ առայժմ հայտնի չեն, սակայն ազգագրության և բանահյուսության մեջ պահպանված նյութերը ցույց են տալիս, որ ձևով ու բովանդակությամբ նույնատիպ, գուցե և նույնքան հին պատկերացումներ գոյություն են ունեցել նաև մեզ մոտ: Ինչպես ստորև կտեսնենք, մեր հեռավոր նախնիները ոգու (հոգու) առկայությամբ ու բացակայությամբ (հեռացմամբ) էին բացատրում կյանքը, մահը, հանդերձյալ աշխարհի գոյությունը⁴:

Տարերքի խոլ ուժերի դեմ անօգնական, տագնապող ու սարսափահար մարդը, կյանքի խրթին երևույթներն ու անհասկանալի իրավիճակները բացահայտելու համար ամբողջ կենդանի բնությունը լցրեց սևփական երևակայությամբ ստեղծված գերբնական ոգիներով: Առաջ եկավ ռգեպաշտությունը (անիմիզմը՝ լատիներեն անիմուս—ոգի բառից), նախնադարյան կրոնի ամենավաղ ու էական ձևերից մեկը:

Հեռավոր անցյալում կրոնական մտածողության երկու այլ ձևեր էլ կային, որոնցից մեկը կոչվում է բնավաշտություն, մյուսը՝ կախաբեղում կամ հմայություն: Բնության նկատմամբ սնտոի վախն ու սարսափը ստիպում էր նախա-

¹ Տե՛ս Խ. Սամունյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. Ա, Երևան, 1931, էջ 169—176.

² Տե՛ս А. П. Окладников, Утро человечества, Л., 1967, էջ 26.

³ Տե՛ս J. Maringer, The Gods of prehistoric man, London, 1960, էջ 127—131.

⁴ Տե՛ս М. Abeghian, Der armenische Volksglaube, Leipzig, 1899, էջ 25.

մարդուն դիմելու նրա «ողորմածությունը», երկրպագելու արևին, հողին, ջրին, զոհեր մատուցանելու նրանց։ Այդ նույն ակունքներից էր ծնվում հմայությունը, որով իբր հնարավոր էր ազդել կենդանի բնության վրա՝ նախնադարյան մարդիկ հավատում էին, որ վիրավոր գազանի պատկերումը օգնում է որսի հաջողությանը։ Կենդանուն կանխապես կախարդելու համար՝ լերկ ժայռերի մակերեսներին ու քարայրներում, նրանք նկարում, փորագրում, քանդակում էին հետապնդվող, նետահարվող գազանների, այս պատկերների մոտ ծիսական պարեր ու հմայություններ էին կատարում։ Ինչպես ստորև կտեսնենք, նախնադարյան Հայաստանը շատ հարուստ էր արվեստի նշված տիպի հուշարձաններով։

Կրոնական մտածողության այս ձևերի հետ անքակտելիորեն կապված էր նաև նախնադարյան արվեստի զարգացումը։ Սակայն ի տարբերություն կրոնի, արվեստի ծագումը կախված էր նախնադարի աշխատանքային պրոցեսներից, մարդու ֆիզիկական ու մտավոր ունակությունների, դիտողականության, երեվակայության, ճանաչողականության, մայր բնությունից գաղտնիքներ կորզելու հնարավորություններից։ Նախնադարում արվեստի համընդհանուր «ուսումնարանը» նախ և առաջ մայր բնությունն էր՝ իր առատ բուսականությամբ ու կենդանական աշխարհով, սպիտակաթույր սառցասարերով, երկնի աստղային բույլերով, երփներանգ ջրերով և այլն։ Մարդու «ուսուցիչը» այստեղ աշխատանքային պարզունակ պրոցեսն էր, իր միալար կրկնվող ռիթմիկ շարժումներով, հանապազօրյա փորձի կուտակմամբ։

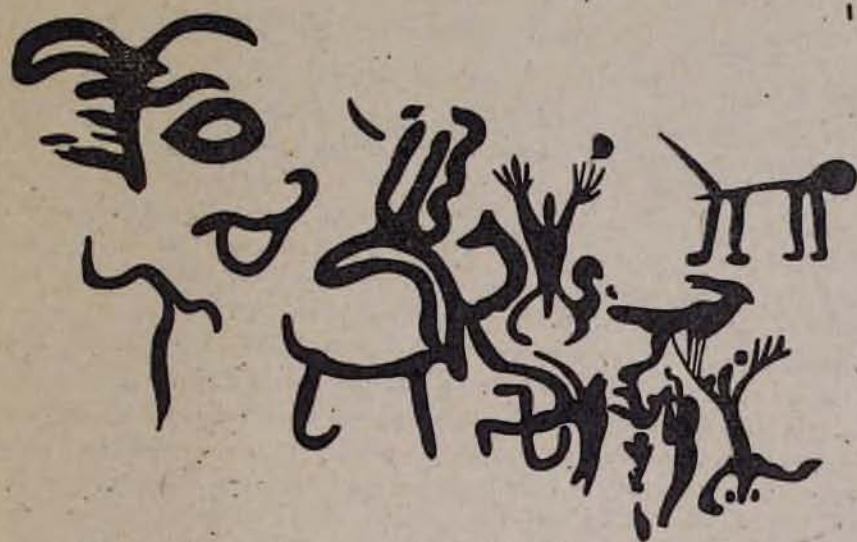
Ահա այս երկու նախապայմաններն էին, որ աննահանջ հետևողականությամբ օժտում էին նախամարդուն գեղեցկի ու ձևի, շափի ու համաշափության, գույնի ու երանգի զգացմամբ։

Հին քարի դարի միջին շրջանում նախնադարյան որսորդները խորապես գիտեին արդեն ոչ միայն տարբեր քարատեսակների ֆիզիկական հատկությունները, այլև ծավալային չափումները։ Քարի անմշակ բեկորներից նրանք կարող էին ստանալ բազմապիսի ծավալի գործիքներ ու զենքեր՝ ինչպես մեր ժամանակներում միևնույն ժայռաբեկորից տարբեր քանդակներ պատրաստող արձանագործը⁵։

Քարի մշակման վարպետության հետ միասին, մուստյերյան ժամանակներում հանդես եկան գեղարվեստական գործունեության նաև այլ տեխնիկական նախադրյալներ, մշակվեցին ձևի, ռիթմի, սիմետրիայի հասկացություններ, որոնք բոլոր արվեստների տարրական, բայց կարևոր բաղադրիչներն են։ Մերձերևանյան աշել-մուստյերյան ժամանակների քարայրներում հայտնաբերվել են նրբին գործիքների ու զենքերի հիսսքանչ նմուշներ, ինչպես նաև մշակված ոսկրե առարկաների բեկորներ, որոնք զարմացնում են պատրաստման գեղեցիկ արվեստով։ Այս քարայրներում հայտնաբերված գործիքների մի քանի տիպերը կարող էին ծառայել նախնադարյան փորագրիչներին եղջյուրը, ոսկորը, փայտը մշակելու և փորագրելու համար։

Հին քարի դարի վերջերին, մշակույթի օրինյակ-մադլենյան փուլերում, մեզանից մոտավորապես 35—15 հազար տարի առաջ, Արևմտյան Եվրոպայում և այլուր նախնադարյան արվեստը ծաղկում ապրեց։ Այն իր զարգացման բարձ-

⁵ См. А. П. Окладников, Утро искусства, էջ 31.

Էնեոլիթյան ժայռանկարներ Գեղամա լեռներից

րակետին հասավ մադլենյան փուլում (մ. թ. ա. 15—10 հազար տարի առաջ), երբ գեղարվեստական տեխնիկան երևաց իր բոլոր տեսակներով՝ կլոր ու հարթ քանդակներով, գեղանկարով, գծանկարով, բազմագույն որմնանկարով, որոնք բոլորն էլ բարձրացված էին գեղագիտական հավասարապես փայլուն մակարդակի⁶:

Նկատի առնելով Հայաստանի քարեդարյան այրերի առանձնատկությունները, դժվար է հուսալ, որ նրանցում կգտնվեն գունազարդ գեղանկարի ուշագրավ նմուշներ: Սակայն Հրազդանի կիրճի վերը նշված քարայրների պեղումները կարող են ընձեռել ոսկորի և քարի վրա կատարված գծանկարներ, կավե ու ոսկրե արձանիկներ:

Առանց հին քարեդարյան արվեստի որոշակի մակարդակի առկայության դժվար է պատկերացնել Հայաստանում ուշ նեոլիթյան և հետագա ժամանակների արվեստի բուռն առաջընթացը:

2. Նեոլիթ-էնեոլիթՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ ԵՎ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Ժայռապատկերներ: Ինչպես տեսանք նախորդ գլուխներում, միջին քարի դարից հետո նախնադարյան հասարակությունը բնության պատրաստի մթերքների յուրացումից անցնում է աշխատանքի ավելի բարդ ձևերի ու թևակոխում արտադրող տնտեսության ոլորտները, սկսում է սակավ առ սակավ վերափոխել բնությունը իր նպատակների համար, ավելի բարդ հարաբերությունների մեջ է մտնում շրջապատող կյանքի տարբեր երևույթների հետ⁷: Այս հանգամանքը մեծ փոփոխություններ է առաջացնում նաև արվեստի մեջ: Հին քարեդարյան ժամանակների անմիջական պայծառ ընկալումները հետզհետե տեղի են տալիս, սակայն նոր դարաշրջանի մարդը սովորում է ավելի խորը՝ բազմազանության ու փոխադարձ կապերի մեջ ընկալել իրականությունը: Այս շրջանի արվեստի համար բնորոշ է դառնում զանազան առարկաների նախշազարդումը, պատկերների պայմանականացումը, ոճավորումը, պատմողական բարդությունը, որը հանգեցնում է ամբողջ գործողությունների և երևույթների ձևավորելու անհրաժեշտությանը⁸:

Ուշ նեոլիթ-էնեոլիթյան փուլերի հայաստանյան խեցեղենի վրա, մ. թ. ա. VI—IV հազարամյակներում, երևում է ոչ միայն կտավից, հյուսվածքից, խսիրից կավի վրա արտատպված նախշը, այլև բազմագույն սիմետրիկ զարդանախշը: Հորիզոնական ու ուղղահայաց ուղիղ և ալիքավոր գծերի, կետերի, շեղանկյունիների և երկրաչափական այլ պատկերների միջոցով խորհրդանշում էին բնության տարբեր երևույթներն ու ժամանակի կրոնական պատկերացումները: Նախշազարդ խեցեղենի հետ միասին հանդես են գալիս նոր տիպի կանացի և կենդանական պայմանական արձանիկներ՝ կավից ու քարից:

Կենդանական պատկերների հետ մեկտեղ նշանակալից դեր են կատարում մարդկային կերպավորումները որսի և զինական ընդհարումների տեսա-

⁶ Sk'а Graziosi, Die Kunst der Altsteinzeit, Stuttgart, 1956, էջ 21—22; А. П. Окладников, Утро искусства, էջ 30, 50—51:

⁷ Sk'а «Всеобщая история искусства», т. I, М., 1956, էջ 28:

⁸ Sk'а Նույն տեղում, էջ 31—32: